

Милош М. КОВАЧЕВИЋ*

Филолошки факултет у Београду

Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу

Оригинални научни рад

Примљен: 26. 11. 2018.

Прихваћен: 03. 12. 2018.

О ОДНОСУ РЕЧЕНИЦЕ И ИСКАЗА**

У раду се у међуодносу разматрају реченица и исказ. Рад показује какав су статус та два термина имала у србистичкој и/или сербокроатистичкој синтаксичкој традицији, а како их тумачи „модерна лингвистика”. У раду се, с једне стране, издваја предмет граматичке синтаксе и њене основне јединице, а то је реченица као минимална предикативна јединица, и, с друге стране, предмет комуникативне синтаксе и њене основне јединице, а то је исказ. Показује се шта се може а шта не може сматрати како реченицом као граматичком јединицом тако и исказом као комуникативном јединицом.

Кључне речи: реченица, непотпуна реченица, исказ, елиптична реченица, парцелација.

Од две граматичке категорије које припадају синтакси, а то су категорија конструкције речи и категорија реда речи, друга се готово у потпуности односи на реченицу, а прва подразумева реченицу као основну јединицу синтаксе. Наиме, синтакса се најчешће и поистовећује са науком о реченици. У историјском развоју синтаксе (од 2. века нове ере када је у опису грчког језика граматiku реченичних чланова инаугурисао у Александрији Апологије Дискол) реченица је дефинисана на различите начине. Све до XX века вршени су покушаји да се да комплетна дефиниција реченице, тј. дефиниција која ће уважавати све релевантне критеријуме реченичности, а ту пре свега спадају граматички критеријуми, логички критеријуми, психолошки критеријуми и интонациони критеријуми. У XX веку одустало се од потраге за тоталном дефиницијом реченице. Реченица се почела разматрати из два комплементарна аспекта – из граматичког и комуникативног. У анализи су раздвојени граматички и комуникативни план реченице, односно раздвојене

*mkovacevic31@gmail.com

**Рад је настао у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

су граматичка и комуникативна реченица. Граматичком реченицом сматра се минимална предикативна јединица, док је комуникативна реченица минимална јединица којом се може пренети информација.

Реченица као граматичка јединица одређује се преко свог јединог нужног конституента, а то је предикат (граматичка реченица = предикативна јединица). Тако „свака реченица мора да садржи један самосталан глагол од којег зависе остали делови реченице”, из чега нужно проистиче да „речи или групе речи без глагола нису реченице” (Мразовић/Вукадиновић 1990: 449, 450). Предикат као реченична категорија директно се преузима из морфологије и подудар се са личним глаголским обликом (*verbum finitum*), зато што је лични глаголски облик носилац предикативности, која подразумева актуелизацију лица, времена и начина. Реченица као граматичка јединица заправо је апстрактна јединица. Она подразумева реченичну схему на основу које се образују реченице у говору.

Употреба граматичке реченице у одређеној ситуацији или контексту представља комуникативну реченицу, тј. реченицу као комуникативну јединицу. Свака граматичка реченица употребљена у комуникацији добија статус комуникативне реченице јер се њом или преноси обавештење (обавештајна реченица) или тражи обавештење (упитна реченица) или исказује говорников став према обавештењу (узвична реченица). Али свака комуникативна реченица није нужно и граматичка реченица, јер свака комуникативна реченица не мора имати предикат (нпр. *Ено аутобуса!*).

Да би се разликовале граматичка и комуникативна реченица, у лингвистици се за комуникативну реченицу по правилу употребљава термин *исказ*. „Најмања говорна јединица са самосталном информативном функцијом јесте – исказ” (Симић 2000: 88). Док је реченица јединица језика као апстрактног система, дотле је „исказ основна јединица говора: самостално употребљена форма у номинацијској (сигнификацијској) или предикацијској функцији” (Симић 2000: 72). Исказ је тако свака предикативна или непредикативна јединица којом се може пренети минимална информација. Из тога проистиче да свака граматичка реченица може бити исказ ако је употребљена у комуникацији, док сваки исказ није нити мора бити граматичка реченица, јер се информација може пренети и непредикатском јединицом (нпр. *Ни дашка ветра. Пожар! Довиђења!*). Исказ је, дакле, шири јединица од реченице, јер постоје искази који нису реченице. Будући да је реченица јединица језика као апстрактног система, она представља основни предмет изучавања синтаксе. Зато се синтакса и дели у две велике комплементарне области:

1. граматичку синтаксу, која изучава реченице као апстрактне јединице,
2. комуникативну синтаксу, која изучава исказе.

У изучавању и једне и друге синтаксе узимају се оба аспекта, само што они нису на истом хијерархијском нивоу. Код граматичке синтаксе изучавамо апстрактну схему реченице као примарни аспект, а комуникативну функцију као секундарни аспект. Комуникативна синтакса испитује комуникативне реченице, зато јој је комуникативна функција примарни критеријум, док је

критеријум структуре секундаран. Проучавање реченице по правилу укључује три критеријума:

1. структурно-граматички критеријум, који подразумева изучавање структурног устројства реченице, тј. изучавање и систематизацију модела реченица унутар сваког појединачног језика;
2. функционални критеријум, који подразумева изучавање реченица као комуникативних јединица, тј. изучавање функција реченица у говору или тексту;
3. семантички критеријум, који се најчешће своди на логичко–семантички критеријум и подразумева изучавање смисаоних односа изражених реченичним структурама.

Семантички критеријум је универзалан и важи за све језике. Од три наведена аспекта за синтаксу појединачних језика најбитнији је структурно-граматички. Он показује на који начин се изражавају универзални логичко-семантички односи у датом језику и какву функцију у комуникацији могу имати дате јединице којима се изражавају ти семантички односи. Будући да структурно-граматички односи подразумевају издвајање основних модела реченица, а да структура модела „зависи од валентности самосталног, управног глагола, од његове способности да за себе веже одређен број допуна у одређеном облику” (Мразовић/Вукадиновић 1990: 450), модели се и одређују према неопходности навођења других чланова реченице уз предикат.

Граматицка синтакса бави се анализом реченичних модела, тј. реченичних схема или образаца који стоје у подлози било које граматички оформљене комуникативне реченице. Модели, дакле, укључују навођење нужних реченичних чланова који „олексемљени” омогућавају преношења минималне информације. Постоје свега неколика темељна, основна реченична модела, а заправо само четири¹:

1. модел имперсоналне реченице, који подразумева експлицирање само личног глаголског облика у предикату, дакле, све реченице чија имперсонална форма предиката, а то је треће лице сингулара средњег рода, искључује навођење граматичког субјекта, али не и логичког: $\mathbf{VF}_{\text{impers}}$ или \mathbf{P} (нпр. *Грми. Севало је. Спава ми се.*);
2. двочлани реченични модел, који се своди на везу предиката и конгруентног субјекта јер је она неретко довољна да пренесе информацију: $\mathbf{N}_{1+} \mathbf{VF}$ или $\mathbf{S+P}$ (нпр. *Марко спава. Спаваш.*);
3. трочлани модел са објектом, и правим и неправим, под који пре свега потпадају све реченице са прелазним глаголом у предикату: $\mathbf{N}_{1+} \mathbf{VF+} \mathbf{N}_x$ или $\mathbf{S+P+O}$ (нпр. *Марија чита књигу; Помислио сам на испит.*);

¹ Символи исписани латиничким словима значе: \mathbf{N} = номен, тј. супстантивна реч, \mathbf{N}_1 = номен у номинативу, \mathbf{N}_x = номен у зависном падежу, \mathbf{VF} = вербум финитум или лични глаголски облик, $\mathbf{VF}_{\text{impers}}$ = имперсонална лична глаголска форма, тј. форма трећег лица једине средњег рода, \mathbf{S} = граматички, номинативни субјекат, \mathbf{P} = предикат, \mathbf{O} = објекат, \mathbf{Adv} = адверб или прилог, \mathbf{AD} = адвербијална или прилошка допуна.

4. трочлани модел реченице у којем је предикат непотпун, па захтева навођење прилошке допуне: $N_1 + VF + N_2 / Adv$ или $S + P + AD$ (нпр. *Они борава у Грчкој; Ми се осећамо добро.*).

Основни реченични модели укључују нужне реченичне чланове, по правилу предодређене семантиком глагола у предикату². Сви остали реченични чланови с обзиром на критеријум неопходности навођења структурно су факултативни. Њихово навођење само проширује основну информацију која се преноси члановима што улазе у минимални реченични модел. С обзиром на типове реченичних чланова може се закључити да поред предиката и субјеката као првостепених реченичних чланова у структуру основних реченичних модела улазе још и чланови који чине реченичне допуне (објекат и адвербијална допуна), док чланови који представљају реченичне одредбе представљају факултативне чланове реченичног модела. Њима се заправо праве различите варијанте основних реченичних модела (а ту спадају све прилошке одредбе, атрибути, атрибутиви, апозитиви и предикатски апозитиви).

„Реченични обрасци су апстрактне структуре, то су модели који су илустровани реченицама којима, међутим, недостаје комуникативна компонента. То, дакле, нису комуникативне јединице, нису искази, већ само основне структуре језика које омогућавају увид у језик као систем” (Мразовић/Вукадиновић 1990: 471). Однос између граматичке реченице и исказа је такав да граматичка реченица на комуникативном плану заправо представља псеудореченицу, јер се њом одражава само граматичка структура, тј. конструктивни принцип реченице. Тако су на граматичком плану подједнако вредне реченице *Добрица Ћосић је написао „Корене”* и *Добрица Ћосић је написао „Проклету авлију”*. Обе ове реченице припадају истом граматичком моделу и тек када су употребљене у конкретной говорној ситуацији њихова комуникативна вредност, тј. енциклопедијско знање, долази до изражаја. Уопштено говорећи, све граматичке реченице у одређеном контексту, у одређеној говорној ситуацији, могу добити статус комуникативних реченица, тј. статус исказа. То, међутим, не значи да су сви искази нужно и граматичке реченице. Постоје, наиме, искази који немају граматичка својства реченичности, тј. немају предикат у форми личног глаголског облика као нужни конституент предикатске граматичке реченице. Сам термин *исказ* у србистици је први употребио А. Белић искључиво за непредикатске јединице у функцији реченичног саопштења. „Да поменем”, вели Белић, „и то да граматика обично не води рачуна о једној врсти граматичких исказа, о непотпуним изразима које бих ја за разлику од елиптичне реченице назвао просто и с к а з о м. То су они условљени изрази, обично од једне-две речи, којима служи као објашњење оно што је раније речено, дакле, тзв. контекст. Исп. овакве примере: *Није требало ићи по туђој ливади и упропашћивати траву. – Па шта?* Ово „Па шта” значи: шта из тог излази, шта наређујете и сл. Или: *Он је рекао да то не*

² П. Мразовић и З. Вукадиновић (1990: 472–473) издвајају укупно 46 модела простих реченица с обзиром на комбиновање свих типова допуна уз поједине глаголе или групе глагола.

би учинио. *Никад!* Да је то 'никад' у претходној реченици, то би био обичан прилог. Овако, када се претходна реченица узме као полазна тачка, ово је 'никад' нека врста психолошког прирока, али граматички ово је само „исказ” који се може разумети само из контекста” (Белић 2000: 451). Тај термин по правилу у србистици није покривао све типове непредикативних структура у функцији реченичног саопштења, него само један подтип тих структура, најчешће оне контекстуално условљене, у којима исказ у односу на онај који му претходи (посебно још ако је тај претходни исказ упитни) доноси оно што је комуникативно ново, односно рематски део саопштења. То најбоље показује одређење исказа у оквиру „реченице без развијених главних делова”, како М. Стевановић назива све непредикативне структуре у функцији реченичног саопштења, али их све не сматра исказима, него у оквиру њих издваја само један тип који назива исказом. У највећем броју србистичких радова о тзв. „непотпуним реченицама”, а која наводе М. Радовановић (1990: 152–153, напомена 2 и 4) и Ј. Стевановић (2018), не поистовећују се исказ и „непотпуне реченице”, односно „реченице без развијених главних делова”. У таквом тумачењу исказ је ужи појам од „непотпуне реченице”, односно само један његов структурни подтип. Насупрот том већинском, на Белићевом мишљењу заснованом србистичком становишту, стоји становиште „модерне лингвистике” по коме је исказ „одломак говора коме претходи и коме следи ћутање или промена говорника” (Кристал 1988: 104). Такав „одломак говора” може бити и предикативан и непредикативан. У том значењу термин исказ употребљавају у србистици П. Мразовић и З. Вукадиновић (1990: 723), и Р. Симић (2000: 88) одређујући га као основну јединицу комуникације.

Потпуни преглед србистичких и/или сербокроатистичких радова и мишљења о непотпуним реченицама или исказима даје Ј. Стевановић (2018), која у закључку прегледа констатује да најпотпунији и „најбољи преглед непредикатских јединица, и не само непредикатских, можемо наћи у *Основама Синтаксе српскога језика* Радоја Симића, у оквиру теорије исказних форми”. Р. Симић (2000: 92–120), наиме, као најједноставније непредикативне исказне форме наводи различите типове узвика и речци, које творе више врста исказа: експирацију и имитацију, затим експресију и екскламацију, асерцију и негацију, интерогацију, подстицај и уступак. Осим тих, Симић издваја и описује и готово све типове номинацијских исказа, делећи их на слободне и контекстне номинације, с тим да у прве убраја аотације, етикете, ознаке, натписе, наслове, заглавља и сличне јединице; док контекстне дели на аутономне контекстне и везане контекстне. „У аутономне контекстне убраја модусе денотације, модусе локуције и модусе експонације, а сваки од ових модуса има своје врсте номинација: денотација може бити проста, валуативна и квантификативна; локуција декларативна, интерогативна и вокативна; а експонација инструктивна, директивна или екскламативна. За контекстне везане ноеме истиче граматичку уклопљеност у контекст, што доприноси њиховој актуализацији. *Везаним контекстним ноемама* Симић заправо назива Маретићеве *крње реченице*, односно, Стевановићеве *формално непотпуне реченице*. Симић затим истиче и могућност заменичких и бројевних речи

да се употребе слично као номинацијске, издвјаући идентификацију и квантификацију као посебне врсте исказа, а као посебну врсту издваја и деиктичку идентификацију, равну највишим језичким функцијама које се остварују у реченици, наводећи примере: *Ено гробља, Ево нашега младожење!* Као последњи тип номинације Симић наводи констатацију односно констативну ному, код које издваја неколико врста: елипсу, гноме, наспрамне номинације и дефиниције” (Стевановић 2018).

И у Симићевом, као и у свим другим србистичким и сербокроатистичким радовима посвећеним исказима, под исказе или „непотпуне реченице” подводе се и структуре с *парцелацијом* непредикативних реченичних чланова, каква је нпр. она већ цитирана Белићева *Он је рекао да то не би учинио. Никад!* Наводећи већи број таквих примера, међу којима и следеће из језика Д. Ћосића: (Још дубље увуче главу у мек оковратник). *Од зиме, стида, свега.* – Тад је љубав могућа, нужна чак.) *И данас.* – (Стаде.) *Код ове јабуке.* – М. Стевановић (1988: 92) констатује да „у означеним синтагмама немамо узрочне, временске или месне одредбе претходних реченица од којих су одвојене тачкама. Оне су ту употребљене у функцији посебних нових реченица у којима су неразвијени делови исти као у реченицама на које се надовезују”.

У радовима о парцелацији, а без сумње је међу њима најбитнија монографија Ј. В. Ваникова (1979) показано је и доказано да парцелисане структуре нису самостални искази, него интерјунктурно издвојени делови претходних реченица-исказа из стилских разлога. Показано је и да парцелација не захвата само непредикатске чланове реченице него и саме предикате, па и целе клаузе како независне тако и зависне, као нпр.: *Читам књигу. Која је занимљива.* – Седим. *И гледам телевизију.* Потпуно је јасно, без обзира да ли је реч о неком реченичном члану или пак о самој реченици, да је на делу исти стилски поступак. А парцелација је само један од синтаксичко-стилистичких поступака преуређења основне граматичке структуре реченице ради постизања стилских ефеката. Парцелација је, заправо један од четирију типова, осамостаљења језичких јединица, с тим да се осамостаљењем сматра „језичко-стилистички поступак којим се интонационо издваја или изолује неки реченични конституент (синтаксема, синтагма или клауза) од своје непосредне околине” (Ковачевић 2000: 342). Од четирију осамостаљивачких поступака: 1) простим издвајањем реченичних конституената (нпр. *Опет ће он, убрзо, да устане*; *Празних шака никад се нисмо враћали, ни са југа ни са севера*); 2) издвајањем реченичних чланова интензификатором „осамостаљивачем” (нпр.: *Просто плени, али чистотом*; *Он то враћа животу, и то са обилним каматама*); 3) издвајањем реченичних компонената с њиховом пермутацијом (нпр. *Кћи, млада, одњегована, сједјела је у наслоњачи*), и 4) парцелацијом реченице (нпр. *Замало да се судариш. С пролазником. С бандером*) (в. Ковачевић 2000: 342–352), парцелација је највиши, најизразитији степен осамостаљивања, она је интерјунктурно, постпоновано издвајање неког реченичног члана, проведено искључиво из експресивно стилистичких разлога. Зато се она и не може сматрати исказом. Она тек са својим реченичним контекстом из кога је издвојена чини и реченични модел и исказ. Зато нема никаквог оправдања

парцелисане структуре сматрати посебни исказима, посебно не елиптичним исказима. В. Вујевић, у својој монографији о елипси у енглеском и српском језику, у поглављу „Шта није елипса у српском” показује да парцелисане јединице не испуњавају нужне услове елипсе, због чега се и не могу сматрати елиптичким, односно непотпуним исказима. „Као основу разликовања елипсе од парцелације можемо узети чињеницу да су главна реченица и парцелат заправо реализација једне реченичне конструкције, док је свака елиптична реченица засебна у односу на реченицу која је окружује. Осим, тога, парцелисани искази се лако укључују у главну реченицу која им обично претходи, док елиптичне реченице то не могу. Уколико једноставним укидањем тачке одвојени парцелати могу лако да се придруже претходној реченици, онда се ради о парцелацији, а не о елипси. Овој принцип можемо да узмемо као правило разликовања парцелације од елипсе” (Вујевић 2017: 162).

Да закључимо: реченица и исказ су два плана исте јединице: граматички и комуникативни. Анализа реченица је дуго подразумевала оба та плана. Говор о реченици значио је како говор о њеној форми, тако и говор о њеној комуникативној улози. Структурална и постструктурална синтакса, посебно она текстуална, надреченична – предметно и методолошки одвојила је структурни од комуникативног плана синтаксе, а самим тим и њихове основне јединице. Реченица као предикативна јединица постала је предмет структуралне, граматичке синтаксе, док је реченица као исказ постала основни предмет текстуалне, односно комуникативне синтаксе. У потпуној анализи, како реченице тако и исказа, и структурни и комуникативни план морају се узети у разматрање, пре свега у њиховом међуодносу. Комуникативни план реченице, који нужно укључује и њену прагматичку компоненту, готово да представља неистражено поље у србистици. И тек чека своје темељне истраживаче.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2000:** Александар Белић, Реченица / О сложеним реченицама и сродним појавама, у: *О различитим питањима савременог језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Изабрана дела Александра Белића, т. 13, 437–453.
- Ваников 1979:** Юрий Вениаминович Ваников, *Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи*, Москва: Издательство „Русский язык”.
- Вујевић 2017:** Вера Вујевић, *Елипса у српском и енглеском*, Београд: Јасен.
- Ковачевић 2000:** Милош Ковачевић, *Стилистика и граматица стилских фигура*, III допуњено издање, Крагујевац: Кантакузин.
- Кристал 1988:** Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Београд: Nolit.

- Маретић 1963:** Томо Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Мразовић/Вукадиновић 1990:** Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest.
- Симић 2000:** Радоје Симић, *Основи синтаксе српског језика*, Београд – Никшић: Филолошки факултет, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Стевановић 2018:** Јулијана Стевановић, Досадашња проучавања непредикатских реченица у науци о српском језику, Зборник радова са Х научног скупа младих филолога Србије 31. 3. 2018: *Савремена проучавања језика и књижевности*, година IX, књига 1, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу (у штампи)
- Стевановић 1988:** Михаило Стевановић, Реченице без развијених главних делова, у: *Студије и расправе о језику*, Никшић: Универзитетска ријеч, 85–98.
- Радовановић 1990:** Milorad Radovanović, О „parcelaciji rečenice” kao jezičkom postupku, u: *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest, 117–163.

Miloš M. Kovačević

ABOUT THE RELATIONSHIP OF THE SENTENCE AND THE UTTERANCE

Summary

The paper discusses the relation between the sentence and the utterance. It demonstrates what status those two terms had in Serbian and/or Serbo-Croatist syntactic tradition, and how “modern linguistics” interprets them. When in the 20th century the search for a total definition of the sentence was discontinued, the sentence started being considered from two complementary aspects – grammatical and communicative. A grammatical sentence is a minimal predicative unit, whereas a communicative sentence is a minimal sentence which can convey information.

In order to distinguish between the grammatical and communicative sentences, linguistics as a rule employs the term utterance, as the smallest speech unit with an independent informative function. Thus an *utterance* is every predicative or non-predicative unit which can convey minimal information. The implication is that every grammatical sentence can be an utterance if it is used in communication, while every utterance is not nor does it have to be a grammatical sentence, because information can be conveyed with a non-predicative unit as well (e.g. *Not a whiff of wind. Fire! Goodbye!*).

The paper demonstrates that it is groundless to subsume the parcelled parts of a sentence under utterances, as it was done in the almost entire Serbian literature, because there are clear criteria that differentiate elliptical sentences from parcellates.